

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/98/19-26>

Sevinc Əliyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevinc.k.aliyeva@gmail.com

FOLKLOR VƏ ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Folklor və orta əsrlər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları bir sıra araşdırmaların tədqiqat obyektinə olmuş, müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilmişdir. Lakin folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyası əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Tədqiqat işində əsas məqsəd qeyd etdiyimiz araşdırma əsasında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan şifahi xalq ədəbiyyatının rolunu öyrəniş tədqiq etmək, onların bir-birinə bağlılığını araşdırıb üzə çıxarmaqdır. Folklorun və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində aparılan nəzəri-təcrübi araşdırmaların əsas istiqaməti hər iki ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsaslarını öyrənmək, eləcə də sənətkarların bədii yaradıcılığında folklor formul, obraz və motivlərindən bəhrələnmə məqamlarını aşkar etməkdir. Klassik ədəbiyyat və xalq sənətinin mənşəyi ilə bağlı tədqiqatçıların mülahizələri, onların bu problemin elmi-nəzəri və bədii estetik əhəmiyyətinə yanaşmaları da tədqiqatımızda özünə yer almışdır. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalara ümumi şəkildə nəzər saldıqda görürük ki, bu dövr yazıb-yaradan sənətkarlarımızın yaradıcılığının öyrənilməsi, bu istiqamətdə görülən işlər, tarixi-müqayisəli və nəzəri tipoloji təhlillər əsasında işıqlandırılmışdır. Klassika, ənənə və müasirliyin vəhdəti başlıca elmi-nəzəri prinsip kimi ön planda dayanır.

Açar sözlər: folklor, yazılı ədəbiyyat, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, mənəvi irs, ədəbi nümunələr, nəzəri-tipoloji yanaşma, xalq şeirinin formaları

Sevinj Aliyeva

Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Folklore
PhD in Philology
sevinc.k.aliyeva@gmail.com

Mutual relationships of folklore and medieval Azerbaijan literature

Abstract

The theoretical foundations of mutual relations between folklore and Azerbaijan written literature of the middle age have been the object of a number of the scientific research and have been analyzed in different directions. But the transformation of folklore formulas, images and motifs in Azerbaijan written literature of the middle age has not been thoroughly researched. The main goal of the research work is to research the role of oral folk literature, which has a special place in Azerbaijan written literature of the middle age, to investigate and reveal their interdependence based on the research we have mentioned. The main direction of the theoretical and experimental studies conducted in the study of folklore and Azerbaijan written literature of the middle age is to study the theoretical foundations of the mutual relations of both literatures, as well as to discover the moments of using folklore formulas, images and motifs in the literary creativity of poets. The opinions of researchers regarding the origin of classical literature and folk art, their approach to the scientific-theoretical and literary aesthetic importance of this problem have also taken place in our research. When we take a general look at the research on Azerbaijani literature of the 13th-18th centuries, we see that the study of the creativity of the poets who wrote and created in this period, the works done in this direction are highlighted on the basis of historical-comparative

and theoretical typological analyses. The unity of classics, tradition and modernity is in the foreground as the main scientific-theoretical principle.

Keywords: *folklore, written literature, Azerbaijan literature of the middle age, classical literature, spiritual heritage, literary examples, theoretical-typological approach, forms of folk poetry*

Giriş

Orta əsrlər deyəndə, eramızın V əsrindən XV əsrinə qədərki dövr nəzərdə tutulmalıdır. Lakin feodalizm quruluşu, feodal-monarxiya üsul-idarəsi və məfkurəsi XVIII əsrə qədər dəyişməz formada davam etdiyindən bizim eramın orta çağı V-XVIII əsrlər götürülür. Erkən orta əsrlər V-X, Şərqdə intibah dövrü XI-XIV, milli dildə yazılı ədəbiyyatın təşəkkülü XIII-XIV, ürfan-təsəvvüf-divan ədəbiyyatı çağı XI-XVIII yüzillikləri əhatə edir. Orta əsrlərdə (V-XVIII əsrlər) Azərbaycanda ədəbiyyat üç dildə yazılmışdır: ərəb, fars, türk. Folklorun formul, obraz və motivləri hər üç formada yaranan ədəbiyyatda özünü göstərir. Çünki Azərbaycanda fars və ərəbcə yaranan ədəbiyyatın da əsas qaynağı ana dilli poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olmuşdur. Janr baxımından orta əsrlərdə üç dilli Azərbaycan ədəbiyyatının lirik və epik şeirin müxtəlif şəkilləri və klassik orijinal nümunələri meydana gətirilmişdir. Qəsidə, qəzəl, rübai, qitə, tərkibənd, tuyuq, məsnəvi, hekayət, qissə, dastan və s. Eləcə də orta əsrlərin ikinci yarısında xalq şeirinin formaları: bayatı, qoşma, gəraylı, müxəmməs, deyişmə və b. şəkillər yazılı ədəbiyyata transformasiya olunmuşdur. Qeyd edək ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında xalq bədii təfəkkürünün və qaynaqlarının çoxçalarlı olduğunu akademik Muxtar Kazımoğlunun tədqiqatlarında da görürük: “Klassik ədəbiyyatımızın qədim dövrünə nəzər salanda diqqətdən yayınan bir məsələyə heyran qalmamaq mümkün deyil. İndiyədək yazılı epik ənənədə “rəsmi hissə” kimi qəbul edilən (minacat, tovhid, nət, sitayiş, yaradan haqqında) poema, dastan başlanğıclarına dini don geyindirib, təhlildən kənarda qoymuşuq. Lakin Qətran Təbrizi, Xaqani Şirani, Nizami Gəncəvi, Marağalı Əhvədi kimi sənətkarların poetik irsinin həmin hissəsində islam mifoloji görüşləri ilə yanaşı, dünyanın yaranması haqqında xalqımızın daha qədim spesifik inanclarına rast gəlirik. Onların əsərlərinin süjetində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələrin də əksəriyyətinin miflərdən yoğrulduğunu görməmək mümkün deyil” (Kazımoğlu, 2006: 470). Akademik Muxtar Kazımoğlu XIII-XVIII əsrlər klassik Azərbaycan ədəbiyyatından söhbət açanda o dövrün sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, milli koloritini ustalıqla təhlil edir, tutarlı faktlar gətirib oxucunun xəyalında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında başqa bir aləm canlandırmağa nail olur.

Məlumdur ki, komik əsərlərdə nəzəri təfəkkür sahiblərimiz də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-poetik fikrinin müxtəlif tərəflərini incələyərək janr, poetika, milli keyfiyyətlərini öyrənib folklor və klassik ədəbiyyat və onların ayrı-ayrı nümayəndələri arasında ədəbi əlaqələrin, hər iki ədəbiyyatda yer almış örnəklərin xüsusiyyətlərini araşdırmağa müvəffəq olmuşdular. Lakin folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları, ədəbi əlaqələri həm praktik tərcümələr fonunda, həm də klassik ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinin, poetikasının öyrənilməsi istiqamətində ardıcıl tədqiqatlar aparılsa da, folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyası, bu əlaqələrin aktuallığı yetərinə incələnməmişdir. Elə bu nöqteyi-nəzərdən, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə xalq yaradıcılığının ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü və inkişafının izlənilməsi günümüz üçün əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatdır. Hansı mədəni-mənəvi şəraitdə, ictimai-siyasi dövənlərdə yaşamağımızdan asılı olmayaraq, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı bütün tarixi dövənlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə öz mədəni-ədəbi ənənələrini qoruyub saxlamış, folklor örnəklərindən bəhrələnərək onları cilalamaqla inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən folklor və yazılı ədəbiyyatda lirik janrları formalaşdırən amillərin də ədəbi nümunələr əsasında daha dərinədən öyrənilməyə ehtiyacı vardır. Tədqiqatımızda folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları həm də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının poetikasının öyrənilməsi istiqamətində tədqiq edilmiş, aktuallığı yetərinə qeyd edilmişdir. Bu mənada bir daha qeyd edək ki, folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsaslarının tədqiq edilməsi, formalaşması bu günümüz üçün də xüsusi maraq doğuran və öz həllini gözləyən

önəmli mövzulardan biridir. Professor Qara Namazovun fikrincə, bu dövrlərdə poeziyaya meyl güclənmişdi. Doğma dilimizdə yalnız şifahi ədəbiyyat deyil, yazılı söz sənəti də inkişaf edirdi” (Namazov, 2007: 36). Professor Yaşar Qarayev isə bu məqama fərqli istiqamətdən yanaşaraq qeyd edir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının həll etməli olduğu ən mühüm problemlərdən biri orta əsrlərin klassik poeziyasında bədii metod məsələsidir. Həmin sahədəki bəzi təşəbbüsləri, xüsusən, Füzuli yaradıcılığında bədii metod məsələsini ilk dəfə olaraq elmi şəkildə irəli sürən professor M.Quluzadənin bir sıra tədqiqlərini qeyd etməklə bərabər, demək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin həddləri məsələsi, “klassik poeziya və romantizm” problemi hələ öz əsaslı həllini gözləyir (Qarayev, 1976: 70). Qədim zamanlardan bu günə kimi xalqımız ədəbiyyata yüksək dəyər vermiş, özünün mənəvi dünyasını, əxlaqi-mədəni baxışlarını, milli-fəlsəfi fikirlərinin ifadəsini məhz ədəbiyyatla gercəkləşdirmişdir. Ədəbiyyatın folklor və yazılı ədəbiyyat olaraq iki qrupa bölünməsi belə onun bədii əhəmiyyətini və təsir gücünü azaltmamış, əksinə oxucuya estetik zövq vermişdir, bu gün də verir. Çünki həm folklor, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində ifadə olunan gerçəklik insanların arzu və istəklərinin ideya-mənəvi qaynağıdır. Folklorun bədii gücü yazılı ədəbiyyat nümunələrini də xalq ruhu, xalq abu-havası ilə də təmin etməsindədir.

Bilirik ki, folklorşünaslıq bir elm olaraq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiqi və öyrənilməsi, xalq yaradıcılığı nümunələrinin araşdırılması ilə məşğuldur. Folklor minillik tarixi olan və bitməyən mənəvi bir sərvətdir. Sənətkarların yaradıcılığında folklor elementləri, motivləri, formul və obrazlarının işlənməsini xüsusi vurğulayan filologiya elmləri doktoru Ağaverdi Xəlil “Folklorşünaslığa giriş” adlı kitabında yazır ki, folklorun estetik əhəmiyyəti ilk öncə onunla şərtlənir ki, o dil, fikir və bədii düşüncənin əsasında xalqın yaratdığı mükəmməl bir söz sənətidir. Folklor xəyal, təxəyyül, fantaziya və simvolikadan sənətkarlıqla istifadə edərək gerçəkliyi dolaylı yolla motivləndirir və onu poetikləşdirir. Bu poetikləşdirmə, sənət yaratma prosesində əsas vəzifəni xalqın bədii zövqü yerinə yetirir. Yəni xalqın bədii zövqü folklorun estetik ölçülərini müəyyənləşdirən və modelləşdirən əsas faktor rolunda çıxış edir. Folklor formaları əsrlərlə xalq sənətkarları tərəfindən cilalanıb və estetik ölçülərini sabitləşdirib. Ona görə də folklor estetik hissi, gözəllik hissini, dil, ritm və forma gözəlliyi duyğusunu inkişaf etdirir. Folklorun estetik gücü ədəbiyyat, musiqi, teatr və s. kimi sənət növlərinin inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır. Nizami kimi dahi şairin əsərlərinin əsas qaynağı folklorlardır. Füzulinin yaradıcılığında folklorlardan yaradıcı şəkildə istifadə olunur və bu ədəbi ənənə şəklini alır və müasir dövrdə də davam edir. Müasir ədəbiyyatda Sabirin, Cəlilin, Cəfərin, Cavidin, Səmədin, Mir Cəlalin, Bəxtiyarın və başqa onlarla ədibin yaradıcılığında folklor elementləri, motivləri bu və ya başqa şəkildə işlənmişdir (Xəlil, 2014: 22). Bunu da qeyd edək ki, ağsaqqal və ağbirçəklərimiz, eləcə də müdriklərimiz də müdrik fikirlərini, duyğu, hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün xalq ədəbiyyatına müaciət etmiş, bununla folklorun öyrənilməsi, qorunması üçün həm xidmət göstərmişlər, həm də cəmiyyətin, insanlığın nəaliyyəti, inkişafı folklor vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Folklor tariximizi, ədəbiyyatımızı qoruyaraq yaşadan, yaşadaraq dünyada gedən mədəni inteqrasiyanın ədəbiyyata da müsbət təsirinə səbəb olur. Klassiklərimizin hər birinin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatına müxtəlif aspektlərdən müraciət olunur. İzzətdin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və sair yaradıcılığında folklorun özünəməxsus yeri var və bu özünəməxsusluq gələcək xalq ədəbiyyatının bünövrəsinin möhkəm təməl üzərində qoyulduğunu nişan verir. Klassik ədəbiyyatımıza, tarixi keçmişimizə bağlı olan professor Ramazan Qafarlı nəsrin klassik və müasir təcrübəsindən çıxış edərək yazır: “Nəsrin klassik və müasir təcrübəsindən aydın olduğu kimi, daxili monoloqun məzmun və forması düşünən qəhrəman tipindən çox asılıdır. Düşünə bilmək söz sənəti tarixində xüsusi estetik mahiyyət kəsb edir: adətən, o qəhrəmanlar düşünülər ki, onlar özlərini və ətraf mühit hadisələrini qiymətləndirməyi bacarırlar; düşünən qəhrəman sadəcə olaraq mühitin sırası nümayəndələrindən biri deyil, mühitlə konfliktə girə biləcək bir adamdır; o, daxili konflikt, ikiləşmə anları yaşayır, özünü yad bir adam kimi götür-qoy və ittiham edə bilir” (Qafarlı, 2011: 110-111).

Folklorun tarixi çox qədimdir. Buna görə də onun dəyəri hər şeydən əvvəl uzun bir inkişaf yolu keçməyi ilə müqayisə edilir. Xalq ədəbiyyatı nümunələri tariximizin ayrı-ayrı dövrlərində qədim

adət-ənənələrə əsaslanaraq yaranmış və hər biri tarixi dövrdə yeni məna və məzmun qazanaraq formalaşmışdır. Yazılı ədəbiyyatda isə xalq ədəbiyyatı nümunələri yeni şəkildə ifadə olunur və canlandırılır. Şifahi xalq ədəbiyyatı tarixən çox qədimdir. Xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri insan cəmiyyətinin formalaşdığı ən qədim vaxtlara təsadüf edir. Hələ yazının olmadığı vaxtlarda insanlar öz duyğularını, hisslərini, düşüncələrini müxtəlif bədii formalarda ifadə etmiş və şifahi xalq ədəbiyyatı yaranmışdır. Sonra isə get-gedə formalaşaraq yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Bu gün Azərbaycanın görkəmli klassikləri dünyanın hər yerində tanınır. Klassik ədəbiyyatın mahir araşdırmaçılarından olan professor Mir Cəlal yazır: “Klassik ədəbiyyatı öyrənmək yalnız “tarix ilə məşğul olmaq”, keçmiş öyrənmək deyil, eyni zamanda, bugünkü ədəbi mübarizələrdə fəal surətdə iştirak etmək, müasir ictimai-siyasi tələblər səviyyəsində əsərlər yaratmaq və inkişaf etdirmək işində də zəruri bir şərtidir” (Paşayev, Xəlilov, 1998: 51). Folklorun əsas sütunu olan xalq ədəbiyyatı nümunələri rəngarəng məna tutumu ilə fərqlənir. Folkloru qorumaq, xalq ədəbiyyatı nümunələrinə sahib çıxmaq, xalqına, vətəninə, mədəniyyət və ədəbiyyatına bağlı olmaq hər bir vətəndaş üçün başlıca şərtlərdəndir. Mənbələrdə də göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta yüzilliklər dövrünün öyrənilməsi XX yüzilliyin əvvəllərində başlamış və bu sahədə F.Köçərli xeyli iş görmüşdür. Onun 1903-cü ildə rus dilində çap etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” və 20-ci illərdə çap edilən “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları” adlı əsərləri bu sahədə atılmış ilk addımlardır. Ancaq F.Köçərli Vaqif və Vidadini Azərbaycan ədəbiyyatının baniləri sayır, ədəbiyyatımızın tarixini də məhz onlarla başlayır (Səfərli, Yusifli, 2008: 5). Qeyd etdiyimiz kimi, üç dildə yazılmış orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı lirik və epik şeirin müxtəlif şəkilləri və klassik orijinal nümunələri- qəsidə, qəzəl, rübai, qitə, tərkibənd, tuyuq, məsnəvi, hekayət, qissə, dastan və s. ilə meydana gəlmişdir. Eləcə də orta əsrlərin ikinci yarısında xalq şeirinin formaları: bayatı, qoşma, gəraylı, müxəmməs, deyişmə və b. şəkillər yazılı ədəbiyyata transformasiya olunmuş və yazılı ədəbiyyatla folklor münasibətlərində ən geniş yayılmış janrlar kimi klassik ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatının tədqiqi təcrübəsində mühüm yer tutaraq çoxsaylı tədqiqatların əsas predmeti olmuşdur. Ədəbiyyatın daşıyıcısı olan söz öz zəngin məna tutumu ilə seçilərək Azərbaycan folklorunun və eyni zamanda klassik ədəbiyyatının təməl sütunu və əsas ölçü meyarı kimi çıxış edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri tarixin, zamanın hüdudlarından keçərək əbədi olaraq folklorun yaddaşına həkk olundu. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri zaman-zaman müxtəlif təziqlərə məruz qalsa belə, onlara sahiblənmək folklor araşdırmaçılarının ən ümdə vəzifələrindən biri olmuşdur. Tarixi, ədəbi mənbələrdən də bəllidir ki, klassik ədəbiyyatda da daim xalq ədəbiyyatı nümunələri öz əksini tapmış və bədii düşüncənin özülünü təşkil etmişdir.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin inkişafında ciddi dəyişiklik baş verir. Belə ki, zamanın, ədəbi fikrin istəyi ilə sadə dildə yeni məzmunlu yazılı ədəbiyyat nümunələri yaranırdı. Ancaq ədəbi fikir tarixində baş verən sadə dil və məzmun klassik ədəbi ənənələri əsla inkar etmir, çünki Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi M.F.Axundovdan başlamış, XX əsrin yazılı ədəbiyyatda öz sözünü demiş sənətkarlarının hər biri bu klassik ənənəyə sadıq qalmışlar. Amma bir məqamı da xüsusi vurğulamalıyıq ki, XIX əsrin otuzuncu illərindən bəri klassik ədəbi ənənələrin bir çoxu itməyə başladı, bunlar arasında bədii əsərlərin ideya məzmununu arxa plana verib, formanı üst qata qaldıran bədii-estetik meylə dönüşü qeyd edə bilərik. Bu isə əski əlifbanın xüsusiyyətlərindən irəli gələn sənətkarlıq formalizmi ilə əlaqədar olan məsələlərdən biridir. Onu da bilirik ki, orta əsrlərin tədqiqat əsərlərində klassik ədəbi nümunələr, xüsusilə poetika öz kökündən ayrılıb fərqli formalarda tədqiq olunurdu. Amma milli ədəbi nümunələrimizin özünəməxsus cəhətləri saxlanılmaqla, həm bədii-üslub cəhətdən, həm də poetik quruluş cəhətdən tədqiq edilməlidir. Bəli, ədəbiyyatşünaslıq inkişaf etdikcə başqa sistemlərdən istifadə etmək təbiidir, məsələn, rus-avropa sistemlərini nümunə göstərə bilərik, lakin qeyd etdiyimiz kimi, milli özəlliklərdən uzaqlaşmamaq şərtilə bunu etmək lazımdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri forma və məzmun baxımından fərqlənmiş, milli sərvətə çevrilmişdir.

Qeyd etmək istədiyimiz əsas məqamlardan biri də budur ki, ədəbi əsərləri təhlili zamanı vacib məqamlar nəzərə alınmalıdır:

1. Milli-düşüncə, tarixi köklərə bağlılıq.
2. Nəzəri tipoloji yanaşma.
3. Bədii poetik spesifikasiyası.

Belə qənaətə gəlirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tarixi-nəzəri köklərinin tədqiqi və onun klassik ədəbiyyat nümunələri ilə əlaqə və münasibətlərinin öyrənilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Folklor və klassik ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin bütövlüyünü və incəliklərini məhz bu dövrü öyrənib tədqiq edən alimlərimizin sayəsində qoruyub gələcək dövrə çatdırıla bilər. Belə ki, Həmid Araslı, Məmməd Arif, Mirzağa Quluzadə, Mir Cəlal Paşayev, Məmməd Cəfər, Əziz Mirəhmədov, Əlyar Səfəri, Pənah Xəlilov, Mahirə Quliyeva, Muxtar Kazımoğlu, Vəqif Sultanlı, Əfzələddin Əsgər, Seyfəddin Rzasoy, Ağaverdi Xəlil, Ramazan Qafarlı və sair Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi və öyrənilməsində böyük xidmətləri olan alimlərimizdir. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsaslarını öyrənib araşdırmaq, sənətkarlıq məsələlərinə istinad edib klassik irsin öyrənilməsi, eyni zamanda onlara xas xüsusiyyətləri görmək bu mövzuya həsr olunmuş yeni bir tədqiqat əsərinin ərsəyə gəlməsi deməkdir. Klassik ədəbiyyatımız zaman-zaman tədqiqat obyektinə çevrilsə də, folklorun formul, obraz və motivlərinin klassik söz ustalarının yaradıcılığına transformasiyası və bu istiqamətdə gerçəkliyin insan, zaman və məkan kontekstində bədii-fəlsəfi təcəssümü problemi ilk dəfə sistemli şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunur.

Klassik ədəbiyyatı tədqiq etmək ona xas olan gözəlliklərə sahiblənmək deməkdir. Klassik zəmin və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin əsas götürülməsi folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyasının gələcək hədəflərinin müəyyənləşməsi məsələsində də mühüm rol oynayır. Folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyasının tədqiq edilib öyrənilməsi bilavasitə folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda lirik janrları formalaşdıran amillərin, epik ənənələrin öyrənilməsində əvəzsiz xidmətdir. XX əsrin 50-ci illərindən bu günümüzdə qədər aparılmış tədqiqatlar diqqətimizi daha çox çəkir. Çünki orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı aşkar edilmiş mənbələrin ilkin nüsxələr əsasında yenidən mükəmməl hala gətirilməsi məhz bu dönmə təsadüf edir. Təbii ki bu təkmilləşdirmənin əsasını əski əlifba ilə yazılmış qaynaqlar, müəllif mətnləri, eləcə də əlyazmalar təşkil edir. Bunu da qeyd edək ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid ədəbi nümunələrin böyük hissəsi nadir nüsxələrə çevrilmişdir.

1982-ci ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Əlyazmalar fondunun Ali sovetin binasına köçürülməsi, ardınca 1985-ci ildə yenidən prezidentin təşəbbüsü ilə Əlyazmalar fondunun Məhəmməd Füzulinin adına Əlyazmalar İnstitutu kimi fəaliyyətini davam etdirməsi diqqəti orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid mətnşünaslıq və mənbəşünaslıqla bağlı tədqiqatlara, eləcə də arxiv materiallara və əski əlifba ilə yazılmış kitablara yönəldir. Qeyd etdiyimiz bu məqamlar isə müqayisəli tədqiqatların aparılmasına böyük zəmin yaradır. Lakin bu tədqiqatlarda əsərin orijinal variantları və müəlliflərin fikri, məqsəd və məramı arxa plana keçsə də, əsas odur ki, mövzunun aktuallığı hər zaman diqqət mərkəzindədir. Çünki Azərbaycanda farsca və ərəbcə yaranan ədəbiyyatın da əsas qaynağı ana dilli poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olmuşdur. Janr baxımından orta əsrlərdə üç dilli Azərbaycan ədəbiyyatının lirik və epik şeirin müxtəlif şəkilləri və klassik orijinal nümunələri meydana gətirilmişdir. Qəsidə, qəzəl, rübai, qitə, rübai, tərkibənd, tuyuq, məsnəvi, hekayət, qissə, dastan və s. Eləcə də orta əsrlərin ikinci yarısında xalq şeirinin formaları: bayatı, qoşma, gəraylı, müxəmməs, deyişmə və b. şəkillər yazılı ədəbiyyata transformasiya olunmuşdur. Təqribən 2000-ci illərdən başlayaraq klassik Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində milli kökə, milli ruha və maraqlara bağlılıq ön plana keçdi. Araşdırdığımız mövzunu folklor və yazılı ədəbiyyatın qovşağında tədqiq etməklə bu sistemli tədqiqatın araşdırmasını təmin etmiş oluruq. Folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri bu tədqiqatı yerinə yetirmək üçün ən optimal vasitələrdən biri hesab olunur. Professor Seyfəddin Rzasoy folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri xüsusiyyətlərini araşdıraraq müəyyən müqayisələr aparmışdır: “Tarixi həqiqət və ədəbi-tarixi faktlar göstərir ki, yazılı ədəbiyyat meydana gəldikdən sonra şifahi xalq ədəbiyyatı aradan çıxmamış, yazılı ədəbiyyatla yanaşı yaşamış, inkişaf edib zənginləşmişdir. Maddi və mənəvi sərvətləri yaradan xalqın bilavasitə universal poetik sənəti kimi

folklor yaşamış, forma və janr müxtəlifliyi saxlamaqla yeni motivli əsərlər hesabına zənginləşmişdir (“Nizami Gəncəvi və folklor”, 2013: 175).

Klassik ədəbiyyatımızın, mənəvi irsimizin öyrənilməsinə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsinin ilk illərindən başlanmışdır. Dövlət əhəmiyyətli bu məsələyə klassik ədəbiyyat nümunələrinin nəşri də daxil olmaqla görülən işlər öz bəhrəsini vermişdir. Nəticədə isə folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları fonunda klassik ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği klassik irsə münasibətin parlaq təzahürü kimi ədəbiyyat tarixinə həkk olunmuşdur. Klassik irsimizə aid bu qərarın elmi-nəzəri, ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, əhatə dairəsi və praktik əhəmiyyəti çox genişdir. Onu da qeyd edək ki, klassik irsimizin tədqiqi ilə məşğul olmuş, bu sahədə çoxlu namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. Lakin folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyası adlı tədqiqat işimiz aktual tədqiqat isiqamətlərindən biridir. Bu tədqiqat mövzusu bütövlükdə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının daha köklü şəkildə araşdırılmasına, Qətran Təbrizinin “Divanı”, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, Xaqani Şirvaninin poema və şeirləri, Məhsətinin rübailəri, İmadəddin Nəsiminin külliyyatı, Marağalı Əhvədinin “Cami-cəmi”, eləcə də Fədai və Qövsinin, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Vidadi və Vaqifin, Nəbatinin, Qasım bəy Zakir və Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Şəfi Vazehin və s. şair və yazıçılarımızın əsərlərinin nəşri və təbliğinə nəzər salmağı, bu mövzuda görüləsi işləri müəyyənləşdirib həyata keçirməyi aktual bir araşdırma mövzusu kimi qarşımıza qoyur. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Fəxrəddin Yusifov isə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aşağıdakı istiqamətdə yanaşmışdır: “Digər tərəfdən, orta əsrlərdə hakim olan ideologiyanın ağır təzyiqləri XIV əsrlərdə açıq və gizli mübarizə üçün zəmin oldu. Müxtəlif təriqətlərin, cərəyanların yaranmasının bir mühüm səbəbi də məhz bu idi. Azərbaycanda, eləcə də yaxın və orta şərqdə ən geniş yayılmış təriqət isə hürufilik idi. Bu təriqətin başçısı və nəzəriyyəçisi Azərbaycan alimi və şairi Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur (Yusifov, 2022: 238).

Təbii ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı incilərinin tədqiqi və nəşr işinin bir hissəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarının, atalar sözləri və məsəllərin, nağılların, aşiq ədəbiyyatının, bayatların müxtəlif zamanlarda nəşri klassik ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı tədqiqinin diqqət mərkəzində olduğunun bariz nümunəsidir. Bunlarla bərabər, klassik ədəbi irsimizin böyük bir qismi hələ də nəşr olunmayıb. Belə ki, onların sətiri və poetik tərcümələrini nəşr etdirmək gərəkdir. Bu baxımdan görüləsi işlər çoxdur. Tədqiq etdikcə görürük ki, bunlar arasında Azərbaycan dilində olan əsərlər daha çox diqqətimizi cəlb edir. Bu dildə ilk yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bizə çatan və Şərqdə “Yusif və Züleyxa” dastanı kimi şöhrət qazanan bu mövzunun türk aləminə ilk dəfə qələmə alan Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması, Qazi Bühranəddinin lirikası, Şəmsin “Yusif və Züleyxa”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşə” poemaları, Həqirinin Azərbaycan dilində ilk “Leyli və Məcnun” poeması, Kişvərinin Azərbaycan dilindəki “Divan”ı, Əmaninin və Sadıq bəy Əfşarın şeirləri, Məhcur Şirvaninin “Qisseyi Şirzad” poeması, eləcə də Azərbaycan dilində yazıb yaradan başqa sənətkarların əsərləri orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, ədəbi dil tarixi üçün də o qədər faydalıdır. Tədqiqini gözləyən əsərlərin digər qismi isə fars və ərəb dillərində yazılmışdır. Şah Qasim Ənvarın külliyyatı, Saib Təbrizinin üç yüz min beytdən ibarət şeirləri, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” əsəri, Kişvərinin fars dilindəki “Divan”ı, Əhməd Təbrizinin “Əsrarnamə”si, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” poemasını oxuduqca onlarda folklor janrlarından istifadə yollarını, eləcə də sənətkarların özlərinin yaratdıqları poetik nümunələrin çalarlarını aydın şəkildə görürük. Bütün bunlarla bərabər qeyd etməliyik ki, bu günə qədər nəşr olunmayan orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid ədəbi nümunələr də var. Onlardan Xaqani Şirvanini nümunə göstərə bilərik. Şairin iyirmi beş min beytdən artıq irsindən beş min beytə qədəri Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. Xaqanın Şirvaninin məktublarının çapı da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Marağalı Əhvədinin “Cami-Cəm” əsəri də oxucuların daim marağına səbəb olub. Əski ədəbiyyat, klassik ədəbiyyat, islami ədəbiyyat, zadəgan ədəbiyyatı, saray ədəbiyyatı, məhəbbət ədəbiyyatı kimi adlarla öyrəndiyimiz qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox divan ədəbiyyatı adı ilə tədqiq olunmuşdur. Çünki bu dövrdə yazıb-yaradan sənətkarlarımız öz sənət incilərini, şeirlər toplusunu divan adlandırmışdılar.

Bunu da qeyd edək ki, fərq etməz, Azərbaycan, ya da ərəb, fars dillərində yazan şairlərimizin əsərlərinin böyük bir qismi bizə gəlib çatmışdır və hər biri elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Klassiklərimizin bədii əsərlərində əksini tapmış elmi məlumatların hər biri onların bəşəriyyətin əldə etdiyi yeniliklərdən nə qədər çox xəbərdar olduğunun bariz nümunəsidir. Məhz buna görədir ki, bu dövrdə yazılmış əsərlərin bir qismini yüksək elmi tədqiqat əsəri səviyyəsindədir. Və ya ərəb dilində yazıb-yaratmış Xətib Təbrizinin elmi tədqiqat üslubunda olan orijinallıq onların əhəmiyyətinin bu gün də saxlanılmasına xidmət edir. Həm Mahmud Şəbüstərinin, həm də Əssar Təbrizinin elmi irsinin də çapa hazırlanması vacibdir, hansı ki həmin elmi irsdə sənətkarlıq, ədəbiyyat və dilçilik məsələlərindən bəhs edilir. Çünki orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı fəlsəfə xəzinəsidir və bu xəzinənin folklorla müqayisə olunub tədqiq edilməsi elmi dairəyə əvəzsiz söz sərvəti bəxş etmiş olur. Professor Vüqar Əhmədinin aşağıdakı araşdırması klassik irsin öyrənilməsində əvəzsiz xidmətinin bariz nümunəsidir: “Orta əsrlərin estetik fikrinin öz inikasını tapdığı ilk Azərbaycan mənbələrindən tədqiqatçıların nəzərini ən çox cəlb edən Xətib Təbrizinin “Şərhül-həməsə”, Mərzban Bəhmənyarın “Kitabül-bəhcət və əs-səvdət” (XI əsr), Şərifəddin Həsən Rami Təbrizinin “Hədəiqül Həqaiq” və “Ənisül-ümmaq (XIV əsr), Vahid Təbrizinin “Risaleyicəmi-müxtəsər” (XXI əsr), Sadıq bəy Əfşarın “Qanun us suvər” (XVI-XVII əsrlər), Məhəmməd Rəfi Dostməhəmməd oğlunun “Məşrəbulətşai”(XVII əsr), Mirzə Əbutalib Təbrizinin “Xilasə-tül-əfkar” (XVIII əsr) əsərləridir” (Əhməd, 2007: 12). Göründüyü kimi, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid hələ çap olunmamış ədəbi nümunələr olduğu kimi, çap olunmuş əsərlərin isə bir çoxunun təkrarən nəşrinə ehtiyac var. Tərcümə edilmiş bədii əsərlərinin çoxunun orijinal nüsxəyə yaxınlığı və poetik cəhətdən səviyyəsi zamanımız üçün qənaətbəxş olmadığından yenidən daha mükəmməl tərcümələri reallaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilir. Bunu Azərbaycan dilində yazılmış klassik əsərlərə də aid etmək vacibdir. Çünki onların geniş elmi-tənqidi mətnləri hələ də çap olunmayan nüsxələr sırasında. Demək, klassik əsərlərin tərcümə və nəşri məsələlərinə də məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Folklor və yazılı ədəbiyyat bir-birinə daha çox yaxınlaşdıqca, bir-birindən bəhrələndikcə, tədqiqatçılar tərəfindən hər iki ədəbi qolun bu günü ilə yanaşı, bir-birinin tarixi keçmişinə, adət-ənənəsinə, klassik irsinə də yanaşması və marağı da artır. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları, eləcə də folklor formul, obraz və motivlərinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına transformasiyası hər iki ədəbiyyat arasında əlaqələrin genişlənməsində, epik ənənənin həm folklorlarda, həm də yazılı ədəbiyyatda təşəkkülü üçün böyük vasitədir. onun klassik dövrünə geniş yer ayırmasını ədəbiyyatımıza verilən qiymətin və ümumittifaq oxucusunun ona böyük marağının təzahürü kimi qəbul etməliyik. Bütün bunlar və imkanların çoxluğu ədəbiyyatlar qarşısında məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Lakin bu işin yalnız ədəbi-bədii deyil, ictimai-siyasi əhəmiyyətini lazımi dərəcədə qiymətləndirməliyik. Professor R.Əliyevin araşdırmalarında isə klassik ədəbi dil haqqında aşağıdakı mühüm keyfiyyətləri görürük: “Klassik ədəbi dil ibtidai savadlı adamların başa düşməsi üçün çətin bir dil idi. Lakin bu ədəbi dil Azərbaycan xalqının orta əsrlərdə yaratdığı ədəbi, fəlsəfi, dini, elmi, tarixi əsərlərin dili kimi milli mədəniyyətimizin yaranmasında və sonrakı nəsillərə çatdırılmasında misilsiz rol oynadı. Bu Azərbaycan mədəniyyətinin islami epoxasının, qızıl əsrlərin dilidir, qiymətsiz milli sərvətimizdir (Əliyev, 2008: 155). Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir dövründə XIII-XVIII əsrlərdə yaşayıb, yazıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığı öyrənilmiş, çoxlu arxiv sənədləri, tarixi faktlar, şəxsiyyətlər tədqiqata cəlb edilmiş, onların haqqında mükəmməl məlumat toplanmışdır. Diqqətimizi bu məqam da çəkir ki, eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarların özünəməxsus fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri çox ustalıqla, incə zövqlə, dərin müşahidə ilə təhlil edilir. Bunun haqqında professor Nizami Tağısoy Malkar-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə müxtəsər ekskurs” adlı məqaləsində yazır: “Milli ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri müxtəlif formalarda özünü əks etdirir. Bir sıra tanınmış mütəxəssislər bu əlaqələrin müxtəlif formalarını müəyyənləşdirmişlər. Onların sırasında təsir, əxzetmə, təqlid, stilizasiya, obrazlı analogiya və əlbəttə, tərcümə fərqləndirilir” (12).

Nəticə

Orta əsrlər Azərbaycanda ədəbiyyatının xalq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsaslarının bir problem kimi tədqiqi araşdırmamızın aktual vəzifələrindəndir deyə bilərik. Çünki folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri əsasları müasir dövrümüz üçün də əhəmiyyət kəsb edən bir mövzudur və fərqliliklərlə səciyyələnir. Bununla belə, bilirik ki, xalqın ruhu, mənəvi güzgüsü, zənginliyi olan klassik ədəbiyyat milli-mənəvi dəyərlərin keçmiş nəsildən gələcək nəsələ ötürülməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını tanınmış folklorşünas və ədəbiyyatşünasların folklor və XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı elmi-nəzəri fikirləri təşkil edir. Orta əsrlər Azərbaycanda ədəbiyyatının təşəkkül və inkişaf prosesi həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda spesifik xüsusiyyət və cizgilər kəsb edir. Təbii ki, bunun sirri də folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin kökündə xalqın mənəvi və ruhi dünyasının dayanmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Kazımoğlu, M. (2006). Xalq gülüşünün poetikası (monoqrafiya). Bakı: Elm, 268 s.
2. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 444 s.
3. Qarayev, Y. (1976). Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı: Azərneşr, 212 s.
4. Xəlil, A. (2014). Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 84 s.
5. Qafarlı, R. (2011). Mif, əfsanə, nağıl və epos (epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU, 780 s.
6. Paşayev, M.C., Xəlilov, P.İ. (1998). Ədəbiyyatşünaslığın əsasları . Ali məktəblər üçün dərslik (yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşri). Bakı: Maarif, 280 s.
7. Səfərli, Ə., Yusifli, Y. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 696 s.
8. “Nizami Gəncəvi və folklor”. (2013). Tərtib edən: Seyfəddin Rzasoy. Bakı: Nurlan, 214 s.
9. Yusifov, F. (2022). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ali məktəbin bakalavriat təhsil səviyyəsi 050101-Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisası tələbləri üçün dərslik (yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir). Ankara, 413 s.
10. Əhməd, V. (2007). Ədəbiyyatşünaslıq. Dərslik. Bakı: Müəllim, 167 s.
11. Əliyev, R. (2008). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 360 s.
12. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_1109.pdf

Göndərilib: 15.10.2023

Qəbul edilib: 19.12.2023